

СІЛЬСЬКІ СЕЛИТЕБНІ ЛАНДШАФТИ УКРАЇНИ

З ландшафтознавчого погляду, актуальність дослідження сільських селитебних ландшафтів зумовлена не лише постійним скороченням кількості сільських поселень, але й тим, що навіть після припинення функціонування села сформовані людиною комплекси надовго залишаються в структурі сучасних ландшафтів, взаємодіють з ними, а інколи й формують оригінальні селитебні ландшафтні комплекси різного таксономічного рангу.

Ландшафтознавці не приділяють належної уваги сільським селитебним ландшафтам. Здебільшого, досліджують міські ландшафти (Дорфман Я.Р., Койнов М.М., Круглов І.С., Денисик Г.І., Дмитрук О.Ю., Яцентюк Ю.В. та ін.). Це закономірно й зрозуміло. Міста з їх господарством і згустками населення являють собою найбільш активну форму впливу людини на природу. В сільських поселеннях цей вплив значно менший, але теж призводить до корінної перебудови ландшафтних комплексів, і площа сільських селитебних ландшафтів значно більші ніж міських.

Теоретичні й частково прикладні аспекти дослідження сільських селитебних ландшафтів розробив Ф.М. Мільков [4]. Проте, подальший розвиток антропогенного ландшафтознавства в Росії показав, що ця проблема так і залишилась недослідженою.

Серед вітчизняних вчених першими сільські селитебні ландшафти почали вивчати Л.І. Воропай та М.О. Куниця [1]. У невеликій (90 с.) за обсягом книзі вони детально розглянули “суть селитебних геосистем як складногенетичних інтегрованих систем, їх місце і роль у структурі природокористування фізико-географічних районів Поділля”. В подальшому М.О. Куниця лише частково висвітлювала в окремих публікаціях сільські селитебні ландшафти. Сільські селитебні ландшафти Правобережної України, а пізніше й Лісополя України, розглянуті в монографіях Г.І. Денисика [2,3]. В інших публікаціях зустрічаються лише окремі дані стосовно сільських селитебних ландшафтів [5]. Цілеспрямованих досліджень немає.

Разом з тим, до цього часу проблемою є класифікація сільських селитебних ландшафтів, їх ландшафтна структура у відповідності з приуроченістю до типів місцевостей, розробка основ раціонального використання й оптимізації небажаних процесів тощо. Розглянемо окремі з цих проблем.

Кількість сільських населених пунктів в межах України постійно зменшується. Ця тенденція характерна навіть для таких густозаселених лісостепових регіонів як Поділля. Якщо у 1959 р. тут існувало 7111 сіл, у 1970 р. – 4391, у 1995 р. – 3844, то на початку ХХІ ст. – уже 3762 села. Кількість сільського населення за цей час зменшилась на 28 – 48 відсотків. Ще помітніше цей процес проходить в північних лісових і південних степових регіонах України.

На розташування сільських населених пунктів впливали різні чинники – природні, історичні та економічні. Природні чинники завжди мали вирішальне значення, однак за останні десятиріччя роль економічних чинників помітно зросла. Більше 360 населених пунктів “перенесено” на вододіли за час будівництва каскадів водосховищ на Дніпрі й Дністрі; десятки нових сіл побудовано для жителів Чорнобильської зони; формуються біля розробок корисних копалин, об’єктів сільськогосподарського виробництва (тепличних комплексів, селекційних та

меліоративних станцій тощо). Значно зросла площа сільських селитебних ландшафтів за рахунок дачних масивів.

Як тип ландшафту села більш стародавні ніж міські поселення. В межах України вони почали формуватися в пізньому палеоліті (35 – 40 тис. років тому). В подальшому система сільських поселень постійно розширялась, села неодноразово міняли своє місцезнаходження, зникали і знову відбудовувались, охоплюючи все нові й нові території. Строки існування сільських поселень в різні часи були неоднаковими: в стародавні – від 5-10 до 100-120 років; вік більшості сучасних сіл сягає за декілька століть. Та незалежно від строку існування і місця розташування (рівнини степу і низини мішаних лісів, чи височини лісостепу) – виникнення села завжди супроводжується корінною перебудовою існуючого на його місці природного (натурального чи антропогенного) ландшафту.

Першими зазнають змін рослинність і пов'язаний з нею тваринний світ. Якими б не були малими степове село чи поліський хутір, на їх селитебних землях не зустрінеш ні ковила, ні зарослів сосни. Тут переважають насадження плодкових дерев і кущів, а також овочеві культури. Ґрунти присадибних ділянок завжди добре угноєні, доглянуті та інтенсивно використовуються. В зоні мішаних лісів їх родючість на 20-37% вище ніж натуральних підзолистих і дерново-підзолистих. В лісостепу і степу ця закономірність не завжди зберігається: городні землі хоча і родючіші за старозорані, проте, в багатьох випадках, поступаються цілинним чорноземам. Будівлі і розорювання міняють поверхневий стік в селах: у мішаних лісах характерні канали для відводу зайвих вод, в степах і лісостепу, навпаки, - дамби для їх збереження. Річки спрямляють, на них будують ставки, млини. В кожному селі пробурені свердловини і побудовані колодязі, що дозволяє частково використовувати підземні води. В “старих” селах помітно змінений рельєф: терасовані круті схили, засипані невеликі яри, впадини, є кар’єри.

Крім природних компонентів, докорінно перебудовуються ландшафтні комплекси. В сучасній структурі селитебних ландшафтів домінують власне антропогенні, ландшафтно-техногенні й, частково, натуपालні комплекси.

Не дивлячись на корінну перебудову природних ландшафтів, останні легко можна прослідкувати навіть у великих і старих селах. У межах фізико-географічних районів (областей) просторове розташування і “морфологія” сільських селитебних ландшафтів тісно взаємопов'язані з типами місцевостей. Одні з них малопридатні для сіл, інші – густо заселені ними. Придатність типів місцевостей до селитьби визначається специфікою їх власної природи і зонально-крайовими особливостями розвитку ландшафтних комплексів. Так, у лісостепу і степу України малопридатними до заселення вважаються останцево-вододільні та вододільні (плакорні) місцевості. Вони характеризуються глибоким заляганням рівня ґрунтових вод – єдиного джерела водозабезпечення у цих умовах, несприятливим для життя людей вітровим режимом і наявністю родючих ґрунтів, які доцільніше використовувати у сільському господарстві, ніж під забудову. Завдяки цьому сіл тут мало, вони невеликі, часто займають верхів'я ложбин, туляться до лісових масивів, ставка або копані. В їх ландшафтній структурі домінують антропогенні урочища присадибних ділянок і городів, ландшафтно-техногенні комплекси жилих і господарських споруд. Проте і після “переносу” селитебні комплекси помітно відрізняються, навіть за зовнішніми ознаками (особливо під час цвітіння садів весною і плодоношення осінню), від оточуючих ландшафтів, в тому числі й лісових..

У мішаних лісах навпаки – останці (опілля) і дреновані вододіли річок сприятливі для заселення. В їх межах, а також схилових місцевостей, зосереджено близько 86% сільських населених пунктів. Заболочені та перезволожені заплави, надзаплавні тераси та недреновані вододіли заселені тільки частково.

Разом з тим, міжрічковий недренований тип місцевостей, що в мішаних лісах і лісостепу вважається непридатним для будівництва сільських поселень, в степу, завдяки високому заляганню ґрунтових вод, придатних для господарського використання, - активно заселяється. Тут на особливу увагу заслуговують сільські селитебні ландшафти на схилах подів. Вони існують не лише завдяки концентрації атмосферних опадів у днищах подів, але і функціонування зрошувальних ландшафтно-інженерних систем, які вдало використовують натуральний похил поверхні для поливних вод. В ландшафтній структурі подових сіл помітно (до 32-38%) зростає роль ландшафтно-техногенних комплексів і майже відсутні натуральні.

Прирічкові (схиліві) місцевості щільно заселені повсюдно. На Середньому Придністров'ї, правобережжі Дніпра і Волинській височині на схилах долин річок розташовано 78% сіл. Цьому сприяють близькість до річкової води і неглибоке залягання ґрунтових вод в балках, сприятливі мікрокліматичні умови. В Придністров'ї схиловий тип місцевостей зайнятий лінійно-втягнутими вздовж річок і балок селами. Зливаючись, вони утворюють суцільні масиви сільських поселень в декілька десятків кілометрів (рис. 1). Житлові будинки, дороги, інколи господарські споруди, городи і сади розташовані тут на штучних терасах або в нішах схилів долин річок і балок. Ландшафтно-техногенні комплекси займають до 36% селитебних ландшафтів. Антропогенні урочища садів і городів у прирічкових селах займають, здебільшого, родючі землі заплави, або привододільних просторів. Структуру сільських селитебних ландшафтів, приурочених до схилового типу місцевостей, ускладнюють натуральні ландшафтні комплекси – ділянки лісу, яри і балки, виходи (урвища) корінних порід тощо. Вони не лише прикрашають села, але і збагачують їх рослинний і тваринний світ. У таких селитебних ландшафтах можна зустріти типові лісові тварини – козулю, лисицю, кам'яну куницю, білку; з птахів – удода, зозулю, дрімлюгу, іволгу, дятла та інші.

Диференціацію сільських селитебних ландшафтів долин річок Придністров'я і правобережжя Дніпра, зокрема району Канівських гір, підсилюють мікрокліматичні особливості. Зимові інверсії температур призводять до вимерзання в заплавах і на низьких терасах грецьких горіхів, абрикос, персиків, окремих видів винограду, іноді навіть молодих паростків дубу звичайного, ясеню і кизилу. Якщо на схилах південної і західної експозиції тут частіше можна зустріти сади і виноградники, то на північних і східних – більше лісових масивів.

Села надзаплавно-терасових місцевостей характерні для західних районів лісостепу, Волинської височини і Середнього Побужжя, а також Придніпровської і Причорноморської низовин. Вони займають великі площі, мають різну конфігурацію і добре сплановані (рис. 2). Літогенна основа і рельєф у таких селитебних ландшафтах змінені менше, мікрокліматичні умови відповідають довкіллю, проте ґрунти, рослинний і тваринний світ змінені докорінно. Тут збільшується частка і площі антропогенних комплексів, особливо садів і городів, які іноді, зливаючись, утворюють "смуги самостійних агроландшафтів в складі сільського селитебного ландшафту" [5]. В структурі зооценозів тут переважають синантропні види.

Частина (на Середньому Придністров'ї – 36%) прирічкових сіл розташовані в межах 2-3 типів місцевостей. Здебільшого це комбінації схилового з вододільним і надзаплавно-терасовим. Приуроченість села до декількох типів місцевостей помітно

ускладнює його ландшафтну структуру, впливає на просторове розміщення ландшафтних комплексів.

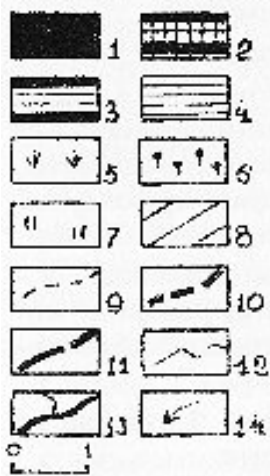

Рис. 1. Сільські селитебні ландшафти в межах декількох типів місцевостей

Селитебні ландшафти. 1 – на заплавному типі місцевостей з переважанням сінокісних і городніх урочищ з характерною притерасною забудовою, 2 – на надзаплавно-терасовому типі місцевостей з чітким чергуванням лінійно витягнутих вздовж терас урочищ суцільної індивідуальної забудови і городів, 3 – на схиловому типі місцевостей з терасами й нішами під забудову, городами і садами на покатих схилах, 4 – на вододілах з переважанням в забудові господарських споруд і городніх урочищ.

Сільськогосподарські ландшафти. 5 – вирівняні ділянки зволжених заправ з лучними ґрунтами під різнотравною сінокісною рослинністю, 6 – рівні розорані поверхні супіщаних терас з лучними і світлосіrimи лісовими ґрунтами, 7 – круті (18-25°) лесово-вапнякові схили з сильно змитими сіrimи лісовими ґрунтами під злаково-різнотравною рослинністю, що використовується під інтенсивний випас, 8 – хвилясті розорані поверхні вододілів з деградованими чорноземами.

Межі. Типів місцевостей: 9 – заплавного і надзаплавно-терасового, 10-надзаплавно-терасового і схилового, 11 – схилового і вододільного. Урочищ: 12 – антропогенних ландшафтних комплексів.

Інші позначки: 13 – русло річки, 14 – напрям течії річки.

Детальні дослідження селитебних ландшафтів як України, так і її окремих регіонів, дають можливість реально оцінити стан не лише селитебних, але й усіх сучасних

ландшафтів, розробити регіональні схеми раціонального природокористування, вирішити ряд екологічних проблем. Більше того, окремі сільські селитебні ландшафти (хутори, невеликі села) можна було б віднести до рангу заповідних: окремо або в структурі регіональних ландшафтних парків, як це зроблено з хутором Проні (“близ Диканьки”) у Полтавській області. Варіантів є багато, але без детального, цілеспрямованого вивчення сільських селитебних ландшафтів ця проблема буде вирішуватись нераціонально.

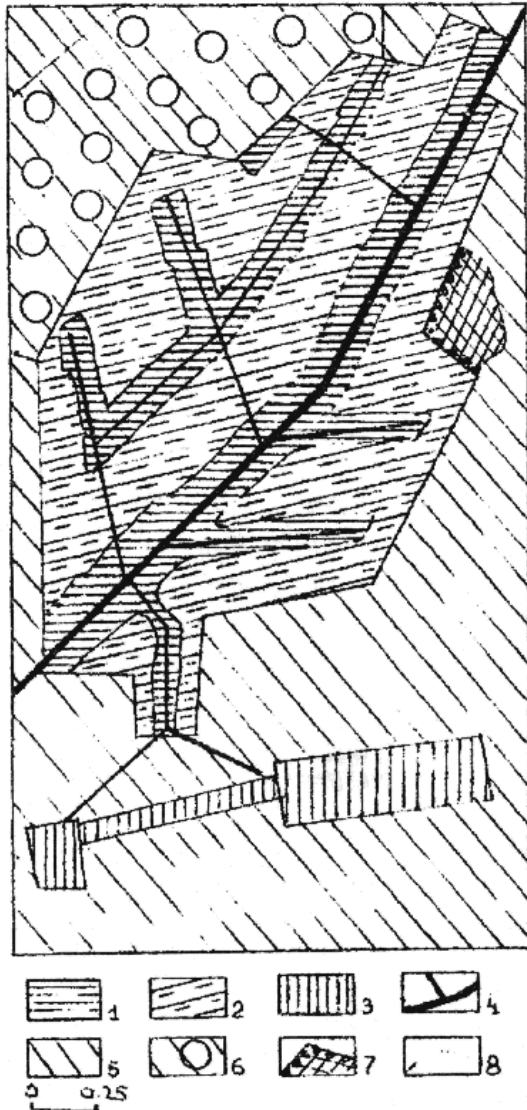

Рис. 2. Структура сільських селитебних ландшафтів приурочених до надзаплавно-терасового типу місцевостей

Селитебні ландшафти. Сільські. Надзаплавно-терасові. Урочища: 1 – рівні лесові поверхні з чорноземами опідзоленими, зайняті під суцільну індивідуальну одноповерхову забудову, 2 – рівні лесові поверхні з окультуреними чорноземами, зайняті під городи і сади, 3 – сільськогосподарський комплекс – ферма, тракторний стан, автопарк, тік, 4 – насипні асфальтові шосе і ґрунтові сільські дороги.

Сільськогосподарські ландшафти. Польові. Терасові. Урочища: 5 – слабохвилясті лесові поверхні з чорноземами опідзоленими, розорані під сільськогосподарські культури, 6 – рівні лесової поверхні з чорноземами під яблунево-грушевим садом.

Промислові ландшафти. 7 – неглибокий (до 4 м), площею 0,3 га кар’єр лесоподібних суглинків, частково зарослий рудеральною рослинністю, 8 – межі антропогенних ландшафтних комплексів.

1. Воропай Л.И., Кунца М.О. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. – Черновцы: ЧТУ, 1982. – 90 с. 2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с. 3. Денисик Г.І. Лісополе України. – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с. 4. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – Москва: Мысль, 1973. – 222 с. 5. Тютюнник Ю.Г. Идентификация, структура и классификация ландшафтов урбанизированных территорий //Геогр. и природные ресурсы, 1991. - №3. – С. 22-28.

Considered problem of research of rural community landscapes; their structures, classifications in accordance with the types of localities: terracing, slopes, separate; partly features of rural community landscapes in dependence on their location within the limits of the mixed forests, forest-steppe and steppe, possibility of the rational use and creation of the protected objects.